

Divanî hattıyla yazılmış bir ferman
(Aziz Mahmud Hüdayî Türbesi)

1871), Vahdetî Efendi, Mehmed Şefik Bey, Nâsîh Efendi, Ferid Bey, Mehmed İzzet Efendi, Sâmî Efendi, Kâmil Akdik, İsmail Hakkı Altunbezer, Mustafa Halim Özyazıcı ve Hamit Aytaç'tır (ö. 1982). Bunlar aynı zamanda celî-divanîde de usta sanatkârlardı.

BİBLİYOGRAFYA:

Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, s. 60, 61; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 145, 396; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1306, s. 256; Tâhir el-Kürdî, *Târîhu'l-ḥaṭṭî'l-'Arabî ve âdâbüh*, Kahire 1358/1939, s. 113, 446; Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942, s. 129; Ayverdi, *Fâtih Devri Hattatları*, s. 54; İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 98, 105, 122, 167, 172, 359, 388, 438, 729, 783; İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara 1958, s. 66; a.m.f., *Türk Plastik Sanatları*, Ankara 1971, s. 114; a.m.f., "Türk Yazılarının Tedkikine Medhal", *DİFM*, III/5-6 (1926), s. 133; Nâcî Zeynüddin, *Muşauverü'l-ḥaṭṭî'l-'Arabî*, Bağdad 1388/1968, s. 380, 381; Muhittin Serin, *Hattat Aziz Efendi*, İstanbul 1988, s. 29, 50; Ali Alparslan, "Khatt in Persia", *EL²* (İng.), IV, 1124.

ALİ ALPARSLAN

DİVÂNÜ'L-HÜZELİYİN

(ديوان الهذليين)

Hüzeyl kabilesine mensup
şairlerin Sükkerî
(ö. 275/888-89)
tarafından derlenen şiirlerini
ihtiva eden mecmua.

Arap edebiyatında erken devirlerde şairlerin müstakil divanları yanında çeşitli kabilelere mensup şairlerin şiirlerini bir araya getiren divanlar da tertip edilmiştir. Nâsirüddin el-Esed (*Meşâdirü's-şî'rî'l-*

câhilî, s. 543-547), Âmidî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı eseriyle İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inden çeşitli kabilelere ait seksen civarında divan tesbit etmişse de bunlardan sadece *Dîvânü'l-Hüzeilyyîn*'in günümüze kadar geldiği bilinmektedir. Bu edebî malzemenin dil, edebiyat, sözlük ve tarih ilmi bakımından büyük önem taşıdığı, gerek elde bulunan *Dîvânü'l-Hüzeilyyîn*'den, gerekse kaybolan kabile divanlarından yapılan bazı nakillerden anlaşılmaktadır.

Mudarîler'in bir kolu olduğu için Kureys kabilesiyle yakın akrabalık ilişkisi bulunan Hüzeyl kabilesi, Arap yarımadasının orta kısmında Taîf ve civarında yabancıardan uzak bir bölgede yaşıyordu ve Arap kabileleri arasında fesahati, belâgati, ayrıca yetiştirdiği şairlerin çokluğu ile ün yapmıştı. Bundan dolayı diliyle *istîşâd** edilecek kabilelerden biri olarak kabul edilmiştir. İmam Şâfiî'nin Hüzeyl kabilesi şairlerine ait 10.000 beyit ezberlediği ve başta Asmaî olmak üzere birçok kişinin kendisinden bu şiirleri okuduğu rivayet edilmektedir.

Şî'ru Hüzeyl, *Eş'aru Hüzeyl* adlarıyla da anılan *Dîvânü'l-Hüzeilyyîn*'i Sükkerî kendinden önceki rivayetlerden de faydalanarak yeniden tertip etmiş ve gerekli gördüğü yerlere şerh yazmıştır. Sükkerî rivayetiyle elimizde bulunan *Dîvânü'l-Hüzeilyyîn*, onun yazdığı bu şerh münasebetiyle *Şerhu eş'ari'l-Hüzeilyyîn* adıyla da bilinmektedir.

Câhiliye devrine ve daha çok da İslâmî döneme ait 120 şairin 380 parça şiirini ihtiva eden *Dîvânü'l-Hüzeilyyîn* ilk defa J. G. Kosegarten tarafından yayımlanmış (London 1854), daha sonra da Dârü'l-kütübî'l-Misriyye eseri tahkiki olarak üç cilt halinde neşretmiştir (Kahire 1945-1950). Kitap ayrıca Abdüsettar Ahmed Ferrâc'ın tahkiki, Mahmud Muhammed Şâkir'in tashihiyle yine üç cilt halinde *Şerhu eş'ari'l-Hüzeilyyîn* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1963-1965). Bundan başka eserin bazı kısımları muhtelif kimseler tarafından neşredilmiştir (bk. Sezgin, II, 46). Sükkerî'den sonra gelen İbn Cinnî (ö. 392/1002), onun toplamadığı bazı rivayetleri *et-Temâm fi tefsîri eş'ari Hüzeyl mimma aḡfelehû Ebû Sa'îd es-Sükkerî* adlı eserde bir araya getirmiştir. Bu eser de Ahmed Nâcî el-Kaysî, Hatice Abdürrezzâk el-Hadîsî ve Ahmed Matlûb tarafından yayımlanmıştır (Bağdad 1962).

BİBLİYOGRAFYA:

Sükkerî, *Şerhu eş'ari'l-Hüzeilyyîn* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Kahire 1963-65, I-III; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 41-43; Sezgin, *GAS*, II, 45-46; Blachère, *Târîhu'l-edeb*, s. 161-162; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, *Şu'ara' ve devâûn*, Beyrut 1978, s. 52-68; Ma'a'l-Mektebe, s. 263-264; Nâsirüddin el-Esed, *Meşâdirü's-şî'rî'l-câhilî*, Kahire 1978, s. 543-572; G. C. Anawati — O. P., "Textes Arabes Anciens Edites en Egypte au Cours des Annees 1963, 1964 et 1965", *MIDEO*, VIII (1966), s. 261-264; Nihad M. Çetin, "Sükkerî", *İA*, XI, 93.

HULUSI KILIÇ

DİVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK

(ديوان لغات الترك)

Kâşgarlı Mahmud tarafından
Araplar'a Türkçe'yi öğretmek
ve Türkçe'nin Arapça kadar
zengin bir dil olduğunu
göstermek maksadıyla yazılan
ilk Türk dili sözlüğü.

Kâşgarlı Mahmud *Dîvânü lugâti't-Türk*'ü 1 Cemâziyelevvel 464'te (25 Ocak 1072) yazmaya başlamış ve birkaç defa gözden geçirip yeni ilâveler yaptıktan sonra 12 Cemâziyelâhir 466'da (12 Şubat 1074) tamamlamıştır. Ardından da eserini, muhtemelen 470'te (1077) Bağdat'ta Halife Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebü'l-Kâsım Abdullah'a takdim etmiştir. Ancak eserin sonunda bulunan, "Kıtaba 464 senesinin Cemâziyelevvel ayının guresinde başlandı ve dört defa yazıldıktan ve düzenlendikten sonra 466 senesi Cemâziyelâhîrinin on ikinci günü bitti" (vr. 319^b, varak numaraları 1990 tıpkıbasımına göre verilmiştir) şeklindeki telif tarihinin dışında birkaç yerde, "Kâşgarlı Mahmud der ki, biz bu kitabı yazdığımızda 466 senesinin Muharrem ayı idi, 'yılan yılı' girmişti. Bu yıl geçip de 470 yılı olunca 'yund yılı' girecekti" (vr. 87^b; *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 346) ve, "Şu kitabı yazdığımız 469 senesi 'nek yılı'dır" (vr. 257^a; *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 156) şeklinde farklı tarihlerin zikredilmesi olması kitabın telifi konusunda tereddütlere yol açmıştır. Konuyla ilgili olarak yazdığı bir makalesinde Kilisli Rifat Bilge, "Yılan yılından sonra yund yılının gelmesi doğrudur. Fakat 466'dan sonra gelen yıl 467'dir, yoksa 470 yılı değildir" diyerek buradaki "seb'in" (70) ifadesinin bir istinsah hatasından kaynaklandığını, aynı şekilde "469 senesi nek yılı" ifadesindeki 469 rakamının da yanlış olduğunu, çünkü 469'un "biçin yılı"na, "nek yılı"nın ise 465'e tekabül ettiğini belirterek esas

tarihin kitabın sonundaki 466 yılı olduğunu söyler (TM, VI [1939], s. 359). Bunun yanında kitabın halifeye sunulmuş yılı olan 470'i (1077) telif tarihi olarak kabul eden araştırmacılar da vardır (Zeki Velidi [Togan], *Atsız Mecmua*, II/16 [1932], s. 77-78; Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II, 20; Ercilasun, *Büyük Türk Klâsikleri*, I, 118).

Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Divânü lugâti't-Türk*, çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü karakterini taşımaktadır. Bununla birlikte eser yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır.

Kâşgarlı Mahmud eserini yazarken o devrin Türk illerini bir bir dolaşmış ve doğrudan doğruya kendi derlediği dil malzemesine dayanmıştır. Bu bakımdan eserde çeşitli Türk boylarının ağızları üzerinde bizzat müşâhedeye dayanan tesbitler ve karşılaştırmalar yer almak-

tadır. Müellif, XI. yüzyıl Orta Asya Türk kavimlerini boylarına göre tasnif ettikten sonra bunları konuştukları dil ve ağız farkları yönünden ele almış, Türk boylarının birbirine olan yakınlıkları ve temasları üzerinde de durmuştur. Ayrıca Türk kavimleri içerisinde yabancılar tarafından konuşulan dillere ve onların konuştukları Türk ağızlarına da temas etmiştir.

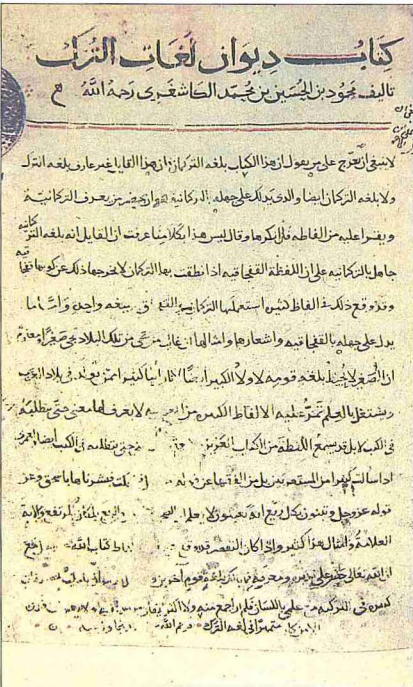
Ağızların edebî kabiliyetleri göz önünde bulundurulduğunda eserde başlıca iki ağız üzerinde önemle durulduğu görülmür. Bunlardan biri, "Türk şivelerinin en incesi ve zarifi yani edebîsi" diye nitelendirilen ve bugün hâlâ Kâşgar ve dolaylarında kullanılan Hâkâniye Türkçesi, diğeri ise "Türk şivelerinin en kolay" olarak tanımlanan ve daha sonra geniş bir edebiyat meydana getiren Oğuz (Batı) Türkçesi'dir. *Divânü lugâti't-Türk*'te esas itibarıyla Karahanlı Türkçesi üzerinde durulmakla birlikte Oğuzlar'a da önemli bir yer verilmiştir. Eserde yalnız Oğuzlar'ın bütün boyları ve damgaları ayrı ayrı zikredilmiş ve sözlükte Hâkâniye Türkçesi'nden sonra en çok Oğuz Türkçesi'ne ait kelimeler yer almıştır. Sözlükte ayrıca ağızların fonetik ve morfolojik değişiklikleri üzerinde de durulmuştur.

Divânü lugâti't-Türk, Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapça'dan geri kalmadığını göstermek ve Araplar'a Türkçe'yi öğretmek maksadıyla kaleme alındığı için Türkçe'den Arapça'ya bir sözlük şeklinde tertip edilmiştir. Eserin yalnız madde başları Türkçe, açıklamaları ihtiva eden kısımlar ise Arapça'dır. Sözlük tertip edilirken tamamen Arap imlâ kurallarına uyulmuş, yani kelimeler ihtiva ettikleri ünsüz sayısına göre sıralanmış, kısa ya da normal uzunluktaki ünlüler hareke ile, uzun ünlüler ise med harfleri olan elif, vav, ye ile (و، و، و) gösterilmiştir. Arap harf sisteminde bulunmayan p, ç, g (ince g) harflerini kullanmayan Kâşgarî, o devrin Türkçe'sinde var olan bazı karakteristik sesleri göstermek için yeni işaretler belirlemiştir (meselâ b ile f arasındaki dudak ünsüzü için üç noktalı f | ف = w) harfini kullandığı gibi geniz ünsüzünü [nazal n] nun ve kef ile | ك = ŋg| ifade etmiş, kelime başındaki uzun a ünlüsü için de yan yana iki elif | ا ا | kullanmıştır). Böylece Türkçe kelimelere mahsus bir imlâ sistemi ortaya koyarak kelimelerin telaffuzlarının gerçek değerini korumaya çalışmıştır.

Eser kelimelerin yapıları bakımından sekiz ana bölümden oluşmaktadır. 1. Kitâbü'l-Hemze (vr. 15^a-80^a). Başında hemze bulunan, yani ünlü ile (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) başlayan kelimeler bölümüdür (أُس = us "akıl", أَكْ = ok, "ok", أَكْشَدِي = üleş-di "paylaştı"). 2. Kitâbü's-Sâlim (vr. 80^b-203^b). Bünyesinde v, y ünsüzleri bulunmayan ve ünsüzleri ses hadisesine uğramayan kelimeler bölümü olup kendi arasında altı kısma ayrılır. a) İki ünsüzden oluşan kelimeler (تَپ "elverir, yetiştir", كَامِشْتَانْ veya دِكَنْدَنْ yapılan duvar"). b) Üç ünsüzden oluşan kelimeler (تُورْت "dört", كَنْد "şehir", بُولْت "bulut"). c) Dört ünsüzden oluşan kelimeler (كِرْمَاك "câriye", بَاغْشُت "çırak", بُوغْتُر "boğdurmak"). ç) Beş ünsüzden oluşan kelimeler (بُورْنُك "yular", كَبَرْچَاك "tabut", سَمِزْلِيك "semizlik", كُؤْمُسِنْ "güler gibi görünmek"). d) Altı ünsüzden oluşan kelimeler (كُؤْمُودَرِيك "at göğüs-lüğü", كُؤْمُودَرِيك "arkadaş olmak"). e) Yedi ünsüzden oluşan kelimeler (زَرْغَنْچَمُود "fesleğen"). 3. Kitâbü'l-Muzâaf (vr. 203^b-223^a). Bünyesinde aynı cinsten iki ünsüz bulunan kelimeler bölümüdür (كَاك "sıkıntı, mihnet", تَالْغَاغ "şiddetli tipi", كُؤْمُودَرِيك "gevşemek"). 4. Kitâbü'l-Misâl (vr. 223^a-247^a). "y" ünsüzü ile başlayan kelimeler bölümüdür (يَاپ "yapağı", يِنْ "in", يُول- "bırakmak, salıvermek"). 5. Kitâbü Zevâtî's-selâse (vr. 247^a-268^a). Ortasında elif, vav, ye üçlüsünden biri bulunan kelimeler bölümüdür (يَار = yar "yar", كُوج = küç "zulüm", تَيْت = tit "çam fıstığı ağacı", قُوك = kovuk "içi boş olan her şey", بِيك = bayık "doğru"). 6. Kitâbü Zevâtî'l-erbaa (vr. 268^a-300^a). Sonunda elif, vav, ye harflerinden biri bulunan kelimeler bölümüdür (سُو = sü "asker", سَاكَا = saka "dağ yamacı", تَيْمَاق = toy-mak "doymak", سِيدِي = sı-dı "kırdı"). 7. Kitâbü'l-Gunne (vr. 300^a-311^b). Bünyesinde ng (nazal n karşılığı) ve nç ünsüz grupları bulunan kelimeler bölümüdür (تَڭ "şaşılacak nesne", مِڭ "bin sayısı", سِڭ "sinir"; ساڭ "kaygı", yükünc "namaz", سِڭ "hazmedilmek", süngüş- "süngüleşmek, savaşmak"). 8. Kitâbü'l-Cem' beyne's-sâkineyn (vr. 311^b-319^b). Bünyesinde lç, lk, lp, lt; nç, nk, nt; rç, rk, rs, rt, rp; st, şt ünsüz grupları bulunan kelimeler bölümüdür (örtmen "dam, satıl", ötünc "ödünç", kökürçkün "güvercin", yolk- "faydalanmak", yaltga "bir şeyle alay etme").

Kâşgarlı Mahmud, kelimeleri yapıları bakımından bu şekilde sınıflandırdıktan sonra her bölümde kelimelerdeki harf

Divânü lugâti't-Türk'ün mukaddimesi
(Millet Ktp., Ali Emîrî, Arabî, nr. 4189)

(ünsüz) sayısını esas alarak ayrı bir sıralama düzeni kurmuştur. Ona göre bir kelimede en fazla yedi harf bulunur, ancak yedi harfli kelimelerin sayısı azdır. Bu bakımdan önce iki harfliler, sonra üçlüler, dörtlüler, beşliler, altılılar ve yedililer gelir. Arapça vezinlere göre düzenlenen eserde Türkçe kelimelerin Arapça vezinlere uymadığı durumlarda kendisi yeni ölçüler belirlemiştir. Her bölümde önce isimler, ardından fiiller sıralanmıştır. Fiillerin sıralanmasında da yine iki harfli, üç harfli... oluşlarına dikkat edilmiş, fiilin belirli geçmiş zaman (fi'l-i mâ-zî) tekil üçüncü şahsı gösteren çekimli hali madde başı olarak alınıp anlamı verildikten sonra masdar şekli ve geniş zaman kipi de gösterilmiştir. Masdarın verilmesindeki maksat, kökün kalın sıradan mı ince sıradan mı olduğunu göstermektir. Geniş zaman kipinin yazılmasındaki gaye ise ekin ünlüsünün ne zaman düz, ne zaman yuvarlak okunacağına işaret etmektir. Çünkü geniş zaman ekinin ünlüsünün hangi fiillerde düz, hangilerinde yuvarlak olacağının kuralı açık değildir.

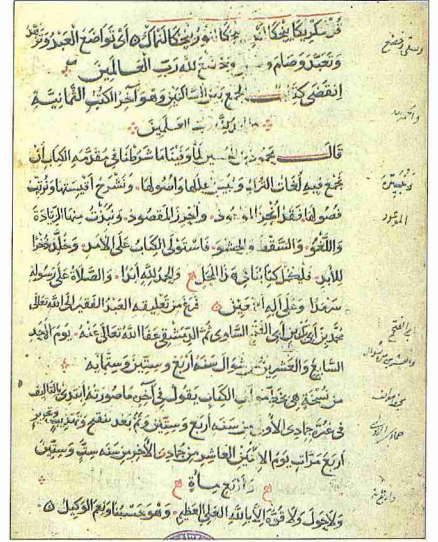
Dîvânü lugâti't-Türk'te madde başı olarak alınan kelimelerin sayısı yaklaşık 8000 civarındadır (divandaki söz ve ibare sayısının mevcut tercümelere göre karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bk. Fâzılov, s. 457-462). Kâşgarî başlangıçta, Arap filologu Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-'Ayn*'ında yaptığı gibi kullanılmakta olan ve terkedilmiş bulunan bütün kelimeleri kitabına almayı düşünmüşse de halkın günlük dilde kullanmadığı veya pek az kullandığı kelimelerle Türk diline sonradan girmiş olanları sözlüğe almamıştır. Daha ziyade halk arasında kullanılan Türkçe kelimeleri derlemiş, müslüman olmayan bazı Türk boylarının dillerinden derleme yapmamıştır. Her kelimenin hangi ağza ait olduğu belirtilmemekle birlikte bunların bir kısmı zikredilmiştir. Buna göre eserde Oğuz ağzına ait 185, Kıpçak ağzına ait kırk beş, Çigil ağzına ait otuz dokuz, Argu ağzına ait otuz altı, Yağma ağzına ait yirmi üç, Kençek ağzına ait on üç, Tuhsi yedi, Suvar dört, Hotan iki, Yabaku (Nazman) iki ve Kay ağzına ait iki kelime kaydedilmiştir. Türk adıyla anılan kelimelerin sayısı ise on ikidir.

Eserde madde başı olan kelimelerin açıklamaları yapılırken mânalarının daha iyi anlaşılmasını sağlamak maksadıyla deyimlerden, atasözlerinden ve şiirlerden örnekler verilmiş ve bunların Arap-

ça tercümelere de yapılmıştır. Ayrıca bazı âyet ve hadislerden deliller getirilmiştir. Sözlüğün çeşitli yerlerinde dağınık halde bulunan atasözlerinin toplam sayısı yaklaşık 290 kadardır. Bunlar bazı araştırmalara konu edilerek makale ya da kitap halinde topluca neşredilmiştir (bk. C. Brockelmann, "Alttürkestanische Volksweisheit", *Ostasiatische Zeitschrift*, VIII [1920], s. 49-73; Necib Âsim, "Eski Savlar", *DEFM*, II/2 [1338], s. 153-159; II/4 [1338], s. 312-328; II/5 [1338], s. 421-435; II/6 [1339], s. 487-502; a.m.f., *Eski Savlar*, İstanbul 1338-1340; Avram Galanti, "Eski Savların Eskiliği", *DEFM*, II/6 [1339], s. 520-522; Ferit Birtek, *Dîvânü lugâti't-Türk'ten Derlemeler I: En Eski Türk Savları*, Ankara 1944).

Türk halk şiirinin günümüze kadar gelen en eski örnekleri olarak kabul edilen şiirler ise dörtlük ya da beyit şeklindedir. Genellikle yedili veya sekizli hece vezniyle kaleme alınan ve koşma tarzında kafiyelenen dörtlüklerin çoğu savaşla ilgili olup bunun yanında tabiatı konu alan, av eğlencelerini anlatan şiirler de vardır. Eserdeki şiirlerin kimlere ait olduğu hakkında herhangi bir kayda rastlanmamakla birlikte Çuçu adlı bir Türk şairinden söz edilmektedir (vr. 275^b; *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, III, 238). Bu durumda bazı şiirlerin Çuçu'ya ait olduğu düşünülebilir. Bununla beraber esere alınmış bazı şiir parçalarının millî vezin ve şekillerle Arap şiirinden çevrildiği ihtimalini ileri sürenler de olmuştur (Zeki Velidi [Togan], *Atsız Mecmua*, II/17 [1932], s. 133-137). Toplam mısra sayısı 764'ü bulan bu şiirler C. Brockelmann, Ali Ulvi Elöve, Fıtrat, İ. V. Stebleva ve Talât Tekin tarafından yayımlanmıştır (bk. bibl.).

Dîvânü lugâti't-Türk, Türk toplum hayatının her sahasına ait çeşitli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bakımdan eser içinde yer alan âdetler, akrabalık, evlenme, atçılık ve binicilik, aygıtlar, bağcılık ve bahçıvanlık, beslenme, mutfak, yemekler, bitki, coğrafya, dil bilgisi (fiil yapısı, fiilden fiil yapma ekleri), Oğuzca sözler, ses taklidi kelimeler, din (itikadlar, şamanizm), tabiat, dokuma ve bezeme, eğlence, millî oyunlar, müzik, şiir ve dans, ev eşyası, giyim kuşam, gök bilimi, hayvan adları, hakan, kadın, savaş (savaş tekniği ve silahlar), spor ve oyunlar (ayak topu, çevgân, yumruk oyunu), tabâbet, tarım, toplum hayatı, Türk evi, ulaşım ve taşıtlar gibi konular yönünden de incelenip değerlendirilmiştir.

Dîvânü lugâti't-Türk'ün son sayfası (Millet Ktp., Ali Emîrî, Arabî, nr. 4189)

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde yer alan haritanın ilk Türk dünyası haritası olması bakımından büyük değeri vardır. Haritada Türkler'in oturduğu yerlerle bunların münasebette bulunduğu milletlere de yer verilmiştir. Dağlar kırmızı, denizler yeşil, ırmaklar mavi, kumluk alanları sarı renklerle tesbit edilmiştir. Haritanın esas merkezini Balasagun şehri teşkil etmiş, diğer şehirler ve belli başlı yerler bu şehre göre düzenlenmiştir. Ancak eserde adı geçen bazı yerler (meselâ Çigiller, Suvarlar) haritada gösterilmemiştir. Harita üzerinde birkaç müstakil çalışma yapılmıştır (bk. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II, 30).

Eserde toplanan kelimeler konu ve anlam bakımından bir tasnife tâbi tutulmadığı gibi fonetik ve morfolojik bakımından da sınıflandırılmamıştır. Türkçe gramer kuralları da bir tasniftan uzak olup kitabın tamamı içine serpiştirilmiş durumdadırlar. Bunlar sonradan bir araya getirilerek makale ve kitap halinde yayımlanmıştır (meselâ bk. Brockelmann, *KSZ*, XVIII [1919], s. 29-49; Necib Âsim, *DEFM*, IV/1 [1925], s. 45-67; Besim Atalay, *Türk Dili Kuralları*, Ankara 1931; Gençan, *TDL*, XXVII/253 [1972], s. 27-52).

Dîvânü lugâti't-Türk'ün varlığı XIV. yüzyıldan bu yana bilinmekteydi. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*'inde, İbn Muhammed'in *Tâcû's-sâdat* ve *unvâ-*

nû's-siyâdât'ında (telifi 1363), Bedred-din el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *İkdu'l-cûmân fî târîhi ehli'z-zamân*'ı ve kardeşi Şehâbeddin Ahmed ile birlikte yazdıkları *Târîhu's-Şihâbî* adlı eserlerinde *Dîvânü lugâti't-Türk*'ten faydalandıkları araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir (*Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, XIX-XXI). Ayrıca Kâtib Çelebi de *Keşfü'z-zunûn*'da *Dîvân*'dan bahsetmektedir (I, 808).

Bunlardan sonra hakkında başka bir kayda rastlanmayan ve yıllarca ele geçmeyen eser, nihayet II. Meşrutîyet'in ilânını takip eden yıllarda İstanbul'da bulunmuş ve Ali Emîrî tarafından 30 altına satın alınmıştır (kitabın bulunuşu ve satın alınmasıyla ilgili geniş bilgi için bk. Ülkütaşır, s. 56-82). Eser ilk defa Kilisli Rifat Bilge tarafından incelenerek Arap harfleriyle üç cilt halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1333-1335). Bu ilk yayımdan sonra eser ve müellifi üzerinde yurt içinde ve Batı ilim dünyasında birçok araştırma ve inceleme yapılmıştır. Yurt içinde başta M. Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Necib Âsım, Kilisli Rifat Bilge, Besim Atalay, Ahmet Caferoğlu olmak üzere birçok ilim adamı Kâşgarlı Mahmud ve eseri üzerinde çalışmıştır. Batı'da ise Alman, Rus, Macar ve Fransız bilginler *Dîvânü lugâti't-Türk*'e dair çeşitli yayınlar yapmışlardır. Bunların içinde en başta gelenleri C. Brockelmann'ın yaptığı çalışmalardır. Brockelmann eserdeki şiirleri, atasözlerini, ses taklidi kelimeleri ve dil kurallarını bir dizi makale halinde yayımladığı gibi (yk. bk.) divanın bir de Almanca indeksini hazırlamıştır (*Mittelturkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig 1928). Bu indeks eserin tam tercümesi yayımlanıncaya kadar ilim âleminde kullanılmıştır.

Eseri önce Kilisli Rifat Bilge, Abdullah Âtîf Tüzüner ve Abdullah Sabri Karter Türkçe'ye çevirmişlerse de bu çeviriler yayımlanmamıştır. Bunlardan Kilisli Rifat ile Âtîf Tüzüner'in tercümelerinin müsveddeleri Türk Dil Kurumu Kitaplığı'nda, Abdullah Sabri Karter'in tercümesi ise yirmi iki defter halinde Bursa İl Halk Kütüphanesi'nde (El Yazmaları ve Arap Harfli Basma Eserler, Genel, nr. 4449-4470) bulunmaktadır. Daha sonra Besim Atalay önceki tercümeleri de göz önünde bulundurarak eseri üç cilt halinde Türkçe'ye çevirmiş ve bir dizin ilâvesiyle yayımlamıştır (Ankara 1940-1943 [I, 1940; II, 1940; III, 1941; Dizin, 1943]). Bunun dışında Tev-

fik Demiroğlu 504 sayfalık bir dizin çalışması yapmış, ancak bu dizin yayımlanmamıştır. Çalışmanın müsveddeleri Türk Dil Kurumu Kitaplığı'ndadır. Dehri Dilçin de Arap alfabesine göre eserin dizinini hazırlayıp yayımlamıştır (*Arap Alfabesine Göre Dîvânü lugâti't-Türk Dizini*, Ankara 1957).

Divan ayrıca Özbekçe'ye (Salih Muttalibov, *Mahmud Kaşgarîy: Türkiy Sözlər Devanı*, I-IV, Taşkent 1960-1967), Yeni Uygurca'ya (*Türkî Tiller Divanı*, Urumçi 1981) ve Robert Dankoff tarafından *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Lugât at-Türk)* adıyla İngilizce'ye (I-III, Harvard 1982-1985 [I-II. c. tercüme, III. c. sözlük]) tercüme edilmiştir.

Dîvânü lugâti't-Türk'ün bilinen tek yazma nüshası Fatih Millet Kütüphanesi'ndedir (Arapça, nr. 4189). Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı esas nüshadan 26 Şevval 664'te (1 Temmuz 1266) Muhammed b. Ebû Bekir b. Ebû'l-Feth es-Sâvî tarafından istinsah edilen bu yazma büyük boy 319 varaktır. Daha sonra bu nüsha esas alınarak eserin biri Türk Dil Kurumu (Ankara 1941), diğeri Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı (Ankara 1990) tarafından olmak üzere iki tıpkıbasımı yayımlanmıştır. Ayrıca İngilizce tercümesinde de mikrofişler halinde tıpkıbasımı mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk* (nşr. Kilisli Muallim Rifat), I-III, İstanbul 1333-35; *Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, XIX-XXI, 346; III, 156, 238; *Keşfü'z-zunûn*, I, 808; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1980), s. 156-158; a.mlf., *Araştırmaları*, s. 33-44; a.mlf., "Türk Edebiyatının Menşeleri", *MTM*, II/4 (1331), s. 71-73; a.mlf., "Dîvânü lugâti't-Türk", a.e., II/5 (1333), s. 381-383; a.mlf., "Millî Kültürümüzün Eski Bir Âbidesi, Dîvânü lugâti't-Türk", *Cumhuriyet*, İstanbul 24 Nisan, 1 Mayıs 1933; Fıtrat, *En Eski Türk Edebiyatı Nemaneleri*, Semerkant 1927; C. Brockelmann, *Mittel-turkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig 1928; a.mlf., "Mahmud al-Kasgaris Darstellung der türkischen Verbalbaus", *KSZ*, XVIII (1919), s. 29-49; a.mlf., "Eski Türkistan Halk Edebiyatı" (trc. Köprülüâde Ahmed Cemal), *DEFM*, III/2-3 (1339), s. 109-148; a.mlf., "Volkskundliches aus Alttürkestan", *AM*, II (1925), s. 110-124; a.mlf., "Mahmud al-Kaschgarî über die Sprachen und Stamme der Türken in XI Jahrhundert", *KCSA*, sy. 1-3 (1921), s. 26-40; a.mlf., "Naturlaute im mittel-türkischen", *UJb*, VIII (1928), s. 257-265; Ahmet Caferoğlu, *İlk Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmud*, İstanbul 1938; a.mlf., *Türk Dili Tarihi Notları*, İstanbul 1943, s. 42-58; a.mlf., *Kâşgarlı Mahmud*, İstanbul 1970; a.mlf., *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1974, II, 19-48; a.mlf., "Kâşgarlı Mahmud'a Göre Akraba Adları", *TDL*, XXVII/253 (1972), s. 23-26; Besim Atalay, *Dîvânü lûgât-it-Türk Dizini* "En-

deks", Ankara 1943; M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmud*, İstanbul 1946, s. 56-82, ayrıca bk. tür.yer.; E. Rossi, "A Note to the manuscript of the Dîvân Lugât at-türk", *Charisteria Orientalia J. Ryppka* (1956), s. 280-284; H. G. Nigmatov, *Morgologiya tyurkskogo glagola po materialam slovaryu Mahmuda Kaşgarskogo*, Leningrad 1970; Ali Çiçekli, *Kâşgarlı Mahmud*, İstanbul 1970; Banarlı, *RTET*, I, 250-257; İ. V. Stebleva, *Razvitie tyurkskih poetičeskikh form v XI veke*, Moskova 1971; Ergaş İ. Fâzilov, "Mahmud Kaşgarî 'Divân'ı Neşirlerini Kiyâsi Tetkik Ediş Tecrübeleri", *Bilimsel Bildiriler* 1972, Ankara 1975, s. 457-462; Talât Tekin, *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Ankara 1976, s. 270-280; a.mlf., *XI. Yüzyıl Türk Şiiri: Dîvânü lugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Ankara 1989; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 1981, tür.yer.; Ahmed Bican Ercilasun, "Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü lugâti't-Türk", *Büyük Türk Klasikleri*, I, 118-131; İpek Bilgen, *Dîvânü lugâti't-Türk'te Söz Yapımı*, Ankara 1989; Martin Hartmann, "Dîvânü lugâti't-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza", *MTM*, IV/4 (1331), s. 167-170; Hüseyin Namık Orkun, "Dîvânü lugâti't-Türk'e, Nazaran Hakan", *Der-gâh*, I, İstanbul 1337, s. 123; Avram Galanti, "Eski Sıvların Eskiliği", *DEFM*, II/6 (1339), s. 520-522; Zeki Velidi [Togan], "Dîvânü lugâti't-Türk'ün Telif Senesi Hakkında", *Atsız Mec-mua*, II/16 (1932), s. 77-78; a.mlf., "Mahmud Kaşgarî'ye Ait Notlar", a.e., II/17 (1932), s. 133-136; Necib Âsım, "Türk Dilinin Tarihi Sarfı", *DEFM*, IV/1 (1925), s. 45-67; Ali Ulvi Elöve, "Dîvânü lugâti't-Türk'teki Halk Şiirleri", *Türkün*, sy. 6, Bursa 1936, s. 54-59; sy. 7 (1936), s. 65-72; sy. 8 (1937), s. 1-8; sy. 10 (1937), s. 32-40; sy. 11 (1937), s. 29-38; Rifat Bilge, "Dîvânü lugâti't-Türk'ün Başındaki Makale", *TM*, VI (1939), s. 355-358; a.mlf., "Dîvânü lugâti't-Türk'ün Telifi Tarihi", a.e., VI (1939), s. 358-360; Abdullah Taymas, "Dîvânü lugât-it-Türk Tercemesi", a.e., VII (1940-42), s. 212-252; XI (1954), s. 74-100; Omeļjan Pritsak, "Mahmud Kaşgarî Kimdir?", a.e., X (1951-53), s. 243-246; Louis Bazin, "Les tades de rédaction du «Divan» de Kaşgarî", *AOH*, VII (1957), s. 21-25; Tahsin Banguoğlu, "Kaşgarî'den Notlar - I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine", *TDAY Belleten* (1958), s. 87-113; Robert Devereux, "Mahmud al-Kâshghari and his Divân", *MW*, sy. 52 (1968), s. 87-96; Turgut Günay, "Yazılışının 900. Yıldönümüne Doğru Dîvân-ü lugât-it-Türk", *TK*, IX/100 (1971), s. 298-302; Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *TDL*, XXVII/253 (1972), s. 3-19; Tahir Nejat Gencan, "Dîvânü lugât-it-Türk'te Dil Kuralları", a.e., XXVII/253 (1972), s. 27-52; Şükrü Kurgan, "Dîvânü lugât-it-Türk Üzerine", a.e., XXVII/253 (1972), s. 60-80; James M. Kelly, "Divânü lugât-it-Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine" (trc. Hasan Eren), a.e., XXVII/253 (1972), s. 104-109; a.mlf., "Remark on Kaşgarî's Phonology", *UJAJ*, sy. 42 (1972), s. 178-193; Saim Sakaoğlu, "Dîvânü lugât-it-Türk Bibliyografyasına Yeni İlâveler", *TKA*, XI-XIV (1975), s. 270-280; Sevim Tekeli, "İlk Japonya Haritasını Çizen Türk Kâşgarlı Mahmud", *Erdem*, I/3, Ankara 1985, s. 645-651; *TA*, XXI, 389-392; *TDEA*, II, 353-356.

